

Ключевые слова: альтернативники, мотив, хронотоп українсько-американський опыт, трансформація літературних текстів, інтерпретація, постмодернізм, дотичність, наратив.

Олена Матушек, докторант (Харків)

ББК 83.3 (4УКР)

УДК 821.161.2-5 Баранович.09

Українська проповідь XVII століття як «дія за допомогою слів»

Матушек О.Ю. Українська проповідь XVII століття як «дія за допомогою слів».

У статті розглядається українська барокова проповідь як мовленнєва дія, яка, на думку проповідників, стане засновком для їхнього відкуплення. Засобом переконання аудиторії є євангельський сюжет, збагачений проповідником мікродіями, а також прямі авторські спонування до дії: приймати таїнство євхаристії, молитися та дбати про ближнього.

Ключові слова: бароко, сюжет, проповідь, мовленнєва дія.

Matushek E.Ju. Ukrainian sermon of the XVII-th century as speech-acts.

Key words: sermon, speech-act.

In this article the author investigates the Ukrainian baroque sermons as speech-acts, which, according to preachers, becomes the basis for their Expiation. Way of persuasion of audience is the evangelical plot enriched with the preacher by microactions, and also direct author's promptings of the listener/reader to action: to receive church's mysteries, to pray and care of people.

Українська проповідь другої половини XVII століття останнім часом приваблює увагу вітчизняних і зарубіжних літературознавців. Гомілетичну спадщину випускників Могилянки вивчають владика Ігор (Ісіченко) [8], Д. Броджі-Беркофф [5], Т. Левченко [10]. До проповідей Лазаря

Барановича також пробуджується дослідницький інтерес. Деякі з них прокоментувала Н. Горська [6], текстами на недільні Євангелія зацікавилася Л. Довга [7], їх філософське наповнення вивчали В. Шевченко [20], Л. Чорна [19] та ін. Звичайно, подібні студії потребують залучення нових методологічних підходів. Завданням нашої роботи є вивчення української барокової проповіді другої половини XVII століття як мовленнєвої дії.

Ідея виправдання людини перед Богом була однією з тих, що різнили як конфесії, так і українське та російське православ'я XVII століття. Апостольські послання пропонують два варіанти вирішення цієї проблеми. Згідно з Соборним посланням апостола Якова, людина виправдовується благими справами [Як. 2:16-17,26]. За апостолом Павлом, рятує віра, а не справи [Рим. 3:28]. Богослови вважають, що концепція виправдання справами орієнтована на досягнення людини, її праведність і чесноти. Ідея віри, орієнтована на справи Божі і його праведність, заснована на Божій милості. Відтак, перша концепція дає шанси людині через її справи і діяльність досягти спасіння. Українські інтелектуали XVII століття схилилися саме до неї. У віршованому «Прощальному листі до книг», написаному в кінці життя, Стефан Яворський концепцію виправдання справами викладає у наступних рядках: «Инь свитокъ вѣчный вижу предо мною сущій, / Его мнѣ открыет Судія грядущій. / Въ семь всякаго слова и дѣла обнажатся, / И всякому по дѣломъ будетъ награждатся» [11, с.82].

На прикладі творчості Симеона Полоцького, Дмитрія Туптала (Ростовського) та Стефана Яворського О.М. Панченко переконливо довів, що літературну працю ці автори сприймали як засаду для спасіння. На користь цього дослідник наводить цікавий факт про Дмитрія Туптала, який заповідав чернетки «Четъх Міней» покласти в домовину «для того, щоб виправдатися ними у майбутньому житті» [14, с.119].

Стефан Яворський визначає роль, яку відіграли книги в його житті, – «прославили», «просвітили», «у лиц високих милость прѣобрели» [11, с.80].

Для цих людей книга була реальним результатом благої справи, це – річ, яка засвідчує діяльність на Славу Божу. Книги в цей час сприймаються як найбільший скарб і багатство (Стефан Яворський). Більше того, книга – засіб наближення до

сакральній сфері. Скажімо, перспективу для своєї бібліотеки Стефан Яворський бачить тільки одну: в Ніжинському монастирі його книги мають допомагати казнодіям при складанні проповідей. А проповідництво, за Владикою Стефаном, – «...многотрудное діло не земнаго ждеть воздаянія, а небеснаго» [12, с.34]. Тобто проповідник рятується складанням казань. Прикметно, що в розумінні інтелектуала XVII століття рятується не тільки той, хто книгу написав, а й той, хто її видав. У листі до Варлаама Ясинського Лазар Баранович метафорично про це говорить: «Слово Божіє дійствено, и десница Господня за каждую черную букву готовит для тебя світлые звёзды» [16, с.18]. Таким чином, книга в часи бароко – результат дії, що веде її автора і видавця до царства Божого.

Не випадково, очевидно, проповідників називали в Україні XVII століття на польський взірєць казнодіями. Казання у такому випадку – мовленнєвий акт (з англ. – speech act), який, за Д. Сьорлем, є базовою одиницею людської комунікації. Вона складається з локуції, пропозиції та ілокуції. Остання і є дією, що представлена мовленнєвим актом. Вплив мовленнєвого акту на слухача Д. Остін позначив терміном перлокуція [13, с.84-93]. Д. Вундерліх визначив мовленнєвий акт як інтерпретацію акту висловлювання відносно певної лінгвістичної системи, певної системи поведінки і соціальної ситуації, в котрій і ті, хто говорять, і ті, що слухають, знаходять себе [18, с.338]. Мовленнєвий акт може мати такі функції: прояснювати конкретні дії, приводити до конкретних дій, витлумачувати минулі конкретні дії, готувати конкретні дії, встановлювати соціальні факти [18, с.338].

Кожна промова моделює свого слухача. Такий результат передбачався вже в античній теорії літератури. Арістотель в «Риторичі» пише, що промова складається з трьох елементів – самого оратора, предмета, про котрий він говорить, та з особи, до якої він звертається [4, с.79]. Ця особа (слухач – О.М.), на думку мислителя, якраз і є кінцевою метою всього. Арістотель виділив три роди промов (судові, епідектичні й дорадчі) та схарактеризував їх функції. Дорадчі промови схиляють або відхиляють, судові – звинувачують або виправдовують, епідектичні – хвалять або гудять [4, с.80]. Доречно античний

ритор зазначає і час, пов'язаний з цими видами мовлення. Дорадчі промови, схилиючи або відхиляючи слухача, мають на увазі майбутнє. Судові промови мають справу з минулим часом, епідектичні – з теперішнім. С. Аверінцев церковну проповідь називає мішанкою епідектичного й дорадчого виду красномовства [2, с.249]. Звідси – її основні функції: хвалити/гудити та схилити/відхилити.

До чого схилити, від чого відрадити намагалися українські проповідники свою паству в XVII столітті? Які сценарії поведінки вони пропонували своїм слухачам і читачам? Хто при цьому виступав етичним ідеалом?

Завданням проповідника було приєднати аудиторію до тієї точки зору, носієм якої був суб'єкт висловлювання. Основний засіб переконання в проповіді – аргумент. А він, за неореторичними теоріями, є текстом, що змінює «модель світу» реципієнта для впливу на процес прийняття ним рішення. «...Переконування, за Х. Перельманом, може мати як теоретичний характер, так і стимулювання вибору рішення для діяльності. <...>. Будь-яка аргументація ставить за мету зміну існуючого стану речей» [3, с.466]. У своїх проповідях Лазар Баранович вимальовує абстрактну людину, образ віртуального християнина, такого, якого хотіла бачити церква в своїй дискурсивній практиці. Цей образ дописується автором від казання до казання і складає авторські антропологічні погляди.

Зазвичай погляди на людину письменники починають викладати з коментаря до оповідання з Книги Буття про створення людини. Перший розділ першої книги Старого Заповіту зацікавив і чернігівського владику. Він розділяє думку, що людину «...сама Троица Святая на образ свой сотвори, рекши: сотворём члвѣка по образу нашему» [9, арк.77, зв.].

Барокові уявлення про людину були засновані на християнському віровченні. Відтак проповідника приваблювала більше морально-етична сторона людини, аніж фізична будова її тіла. Фізичне здоров'я людини пов'язувалося з її духовним станом, присутністю/відсутністю гріха в її житті.

Найбільш яскраво Лазар Баранович демонструє це у проповідях на недільні євангелія, предметом рефлексій яких є зцілення людей Ісусом. При тлумаченні цих сюжетів проповідник наголошує, що причиною будь-якої хвороби є гріх.

При цьому текстова тканина проповідей стає збірником правил, яких треба дотримуватися, щоб досягти результату євангельських персонажів. Згадка про зцілення повторюється від неділі до неділі і стає основою для рефлексій казної.

У богословській літературі євангельські дива позначаються терміном «оповідання про дива». Він передбачає «доволі коротку оповідь, у котрій індивідуальне диво стає основним або одним з основних центрів повідомлення» [1, с.744]. Євангельські оповідання цілком відповідають визначенню наративу, який, за В. Шмідом, повинен викладати про зміну стану та конче оповідати про подію [21, с.9, 13]. Скажімо, оповідання про зцілення кровоточивої відповідає структурним рисам зміни стану:

1) в оповіданні є темпоральна структура з двома станами – початковим і кінцевим. Початковий переданий євангельською фразою: «И жена суши въ точеніи крове t двоюнадесяте лѣту, эже врачом издавши все имѣніе, и не возможе ни t единагw исцѣлѣти» [17, с.285]. Вже наступне речення констатує кінцевий стан: «И приступльши созади, коснуся края ризь его: и абіе ста токь крове ея» [17, с.285]; 2) очевидні подібність і контраст між цими двома станами; 3) зміни стану співвідносяться з одним і тим же суб'єктом, що страждає.

Дива у дослідженнях з біблеїстики визначаються як «надприродні події, які виходять за рамки звичайного ходу речей» [1, с.774]. Таким чином, саме диво є головною подією євангельського оповідання. Засадничими умовами будь-якої події є реальність, або фактичність, та результативність [21, с.14]. В оповіданні зміна дійсно відбувається: героїня позбувається хвороби.

Біблійне оповідання про кровоточиву стає основою інтерпретації «Слова на неділю 24 по Зішестю Святого Духа». Це оповідання зафіксоване в усіх трьох синоптичних євангеліях. Однак проповідник користується Євангелієм від Луки, уривок з якого зачитується на літургії. Дослідник Р. Шнакенбург подає загальну схему цього євангельського уривка: опис хвороби – неспроможність лікарів – зустріч з чудотворцем – процес зцілення – констатація одужання [22, с.56]. «Процес зцілення» можна поділити на мікродії, виражені у євангельському тексті дієслівними формами: «приступльши – коснуся – ста токь

крове» [17, с.285]. По тексту момент дотику як предикат повторюється кілька разів, стаючи кульмінацією оповідання. На ній-то й акцентує Лазар Баранович, вибравши епіграфом фразу: «Прикоснуса мнє нѣкто» [9, арк. 270]. Рефлексує з приводу цієї події, Лазар Баранович називає гріх як причину хвороби жінки. Христос при цьому означається через метафору лікаря душі й тіла [9, арк. 272]. Очевидно, щодо жінки мається на увазі не індивідуальний переступ, а едемська провина праотців, що лягла тягарем на все людство. На перший погляд, казnodія досить штучно переходить від євангельського оповідання про кровоточиву жінку до хресних мук Спасителя. Ці сюжети формально пов'язані однією дією «прикоснутися». Але між ними існує й глибокий змістовий зв'язок. У такий спосіб Лазар Баранович нагадує реципієнту вчення про відкуплення: Ісус хресними муками і смертю позбавив людство влади первородного гріха: «...током крове твоя вся нечестія наша вчистши, вся скверны наша wмыѣши» [9, арк. 273].

Євангеліє від Луки найбільш повно викладає досліджуваний сюжет. Послідовно витлумачуючи його, Лазар Баранович деякі його елементи збагачує мікродіями. Скажімо, він драматизує євангельське оповідання, доповнивши фразу Ісуса відповідно жінки. Фактично це зашифрований авторський коментар у формі покаяння і усвідомлення гріхів: «...не имѣхъ азъ мира въ костехъ моихъ t лица грѣхъ моихъ» [9, арк.273, зв].

Автор закликає реципієнтів до наслідування дій хворої жінки: «Всѣ с женою сею приступившею к Господу на прикосновение, приступите к нему и просвѣтитесь» [9, арк.274]. Доторкнутися до риз Христових, за Барановичем, – значить приймати таїнство євхаристії: «Прикасайтесь престола благодати, видовъ хлѣба и вина...» [9, арк.274, зв.]. За Євангелієм, причина зцілення жінки – її віра. Абсолютно погоджуючись з цим, Лазар Баранович вважає, що засновком для зцілення будь-кого можуть стати також його дії і спосіб життя. Розвиваючи вихідний сюжет в морально-етичному плані, чернігівський владика застановляються на тому, яким же має бути той, хто зазнає Божої благодаті. При цьому автор основних актантів позначає через метонімії: Ісуса – через ризу, а людину – через руку. Зазнати Божої благодаті може виключно той, хто має «чисті руки», тобто заслужив це своїми діями: «Покрыю азъ

вас краємъ ризи мояя, аще вы наготы братыйъ покрыете» [9, арк.275, зв]. Особливе значення приписується справам милосердя, а саме подаванню милостині: «т сушихъ вам даде́те милостыню...» [9, арк.275, зв]. Якщо в тексті проповіді підштовхування читача до благих справ робиться за посередництвом євангельських цитат, то у висновках – узагальненою фразою: «прикоснимся добрыми дѣлы» [9, арк.277, зв].

У євангеліста Луки оповідання про кровоточиву жінку перериває послідовність подій історії про воскресіння доньки царедворця. Проповідник не знехтував цим контекстом, поєднавши їх через дію, виражену в епіграфі. Баранович розвиває ситуацію риторично: він припускає, що могла б сказати дівчина, якби була жива. Автор ще у вступі відшукує спільні риси цих двох жінок. Часом вони виглядають досить по-бароковому: 12 років хвороби першої і 12 років життя другої. Спільним мотивом обох оповідань є мотив рятівної віри у хворої жінки та батька дитини.

Таким чином, казnodії XVII століття намагалися «робити дії за допомогою слів». Витлумачуючи євангельський текст, вони схилили реципієнтів до віри у Бога, відроджували в них сподівання на його благодать. А з другого боку, – проповідники закликали активно діяти, заслуговуючи спасіння своїми справами. При цьому євангельський уривок стає текстом-аргументом, фактично прикладом для наслідування, витлумачування якого налаштовує слухача/читача не на пасивне очікування Божої ласки, а активну дію задля її отримання. Проповідники вірили, що їхні казання – це дорога до спасіння не тільки пастви, але й для них також.

Література

1. Blackburn V.L. Чудеса и рассказы о чудесах / Blackburn V.L. // Словарь Нового Завета / [под. ред. Джоэля Грина и др.]. – М. : Библейско-Богословский институт св. апостола Андрея, 2010–

Т.1 : Иисус и Евангелия. – 2010. – С.744-755. –(Серия «Современная библеистика»).

2. Аверинцев С.С. Византийская риторика. Школьная норма литературного творчества в составе византийской

культури / С.С. Аверинцев // Риторика и истоки европейской литературной традиции. –М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.–С.244-318.

3. Агаян П.Ц. «Новая риторика» Х. Перельмана (критический анализ) / Агаян П.Ц. // Философские проблемы аргументации. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1986.– С. 463-474.

4. Аристотель. Риторика / Аристотель; [пер. с древнегр. Н. Платоновой] // Поэтика; Риторика; О душе . –М. : Мир книги, Литература, 2007. – С.63-280.

5. Броджі Беркофф Д. До питання про гомілетіку Стефана Яворського / Джованна Броджі Беркофф // Київська Академія. – 2006. – Вип.2-3. – С.86-97.

6. Горська Н.Д. Образ Ісуса Христа у проповідях Лазаря Барановича / Н.Д.Горська // Образ Христа в українській культурі: збірник наукових праць / [2-е вид.]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003.– С.93-102.

7. Довга Л. До питання про напрями і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII століття / Леся Довга // Діалог культур II. –К. : Книга пам'яті України., 1999. – С.121-130.

8. Ігор (Ісиченко), архієп. Риторика й барокове проповідництво у шкільній культурі Києва XVII століття / архієп. Ігор (Ісиченко) // Київська Академія. – 2006. – Вип.2-3. – С.32-38.

9. Лазар Баранович. Меч духовний / Лазар Баранович. – Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1666. – 28 + 764 + 3 с.

10. Левченко Т. Ізотопні моделі барокової гомілетики як імітація заданості сакрального прототексту / Т. Левченко // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. Збірник наукових праць. – 2005. – Вип.ХІV. – С. 66-71.

11. Маслов С.И. Библиотека Стефана Яворского С.И. Маслов // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1914. – Кн.24, вып.2. – С.1-99.

12. Маслов С.И. Документы, относящиеся к библиотеке Стефана Яворского // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1914. – Кн.24. – Вып.2. – С.33-37.

13. Остин Д. Как производит действия при помощи слов / Остин Джон; [пер.с англ. Макеевой Л.Б., Руднева В.П.] //

Избранное. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – С. 11-135.

14. Панченко А.М. О смене писательского типа в петровскую эпоху // XVIII век. Сб. 9: Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII века. – Л. : Наука, 1974. – С.112-128.

15. Панченко А.М. Слово и Знание в эстетике Симеона Полоцкого // ТОДРЛ. – М.-Л., 1970. –Т. XXV. – С.232-241.

16. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – [2-е изд.]. –Чернигов : Тип. Ильинского монастыря, 1865. – 364 с.

17. Святое Евангелие. – Рим : тип. Криптоферратской обители, 1943. – 543 с.

18. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / Тичер С., М. Мейер, Водак Р., Ветер Е. [пер.с англ.]. – Харьков : Изд-во Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.

19. Чорна Л. Проблема терпіння в антропології Л. Барановича / Л.Чорна // Філософсько-антропологічні читання-97. – К. : Стилос, 2000. – С.197-203.

20. Шевченко В. Філософська зоря Лазаря Барановича / В.Шевченко. – К. : Український центр духовної культури, 2001. – 231 с.

21. Шмид В. Нарративность и событийность / Шмид Вольф // Современные методы анализа художественного произведения: Материалы научного семинара, 2-4 мая 2003 г. Гродно. – Гродно : ГрГУ, 2003. – С.8-17.

22. Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту / Шнакенбург Рудольф; [пер. з нім.]. – К.: Дух і літера, 2005. – 340 с.

Матушек Е.Ю. Украинская проповедь XVII века как «действие с помощью слов».

В статье автор исследует украинскую барочную проповедь как языковое действие, которое, по мнению проповедников, станет основанием для их искупления. Способом убеждения аудитории является евангельский сюжет, обогащенный проповедником микродействиями, а также прямые авторские побуждения слушателя/читателя к

дійство: приймає таїнство євхаристії, молиться і заботиться о ближньому.

Ключевые слова: проповідь, мовне дієслово.

Максим Нестелєв, асист. (Слов'янськ)

ББК 83.3 (4Укр)

УДК 821.161.2.09 «19»

**Персонаж-самогубець в однойменних творах
В.Леонтовича 1898 р. та В.Кузьмича 1925 р. (психопоетика
заголовку)**

У статті розглядаються особливості психопоетики заголовка в українській прозі кінця XIX ст. – початку XX ст. на прикладі однойменних творів В.Леонтовича та В.Кузьмича. Порівнюються авторські задуми текстів, що обидва пов'язані із засудження декадентського захоплення суїцидальними мотивами. Пояснюється важливість функціонування заголовку в аспектах проспективного та ретроспективного сприйняття, коли можливим є семантичне переосмислення назви твору.

Ключові слова: суїцидент, мотив, декаданс, заголовок.

В історії літератури нерідко буває, що письменники дають однакові чи схожі назви своїм творах, дехто свідомо, сперечаючись із текстом попередника, дехто несвідомо, випадково обираючи для теми такий заголовок, який вже існує в художній практиці. В українській літературі теж можна знайти подібні збіги заголовків, проте дуже рідко буває так, щоб в обох випадках назва тексту заплутувала читацьке очікування, функціонуючи як метафора, ніж як точно формулювання основної теми твору. У цьому аспекті цікавими є оповідання «Самовбивець» (1898) В.Леонтовича та «Самогубець» (1925) В.Кузьмича, читацька рецепція яких (проспективна та ретроспективна дії) працює за однаковою схемою, що дозволить зрозуміти один із важливих аспектів психопоетики заголовка.

В.Леонтович в оповіданні «Самовбивець» використовує поширений мотив засудження декадентщини як хибного вибору національної інтелігенції. У творі виведено постать Миколи